

Нусубалиева Г.

«МАНАС» ЭПОПЕЯСЫНДАГЫ «ЖОМОК БАШЫ» - ФИЛОСОФИЯЛЫК
ОЙЛОРДУН УЮТКУСУ (Жүсүп Мамайдын варианты боюнча)

Нусубалиева Г.

«НАЧАЛО СКАЗКИ» В ЭПОПЕЕ «МАНАС» – СОВОКУПНОСТЬ
ФИЛОСОФСКИХ ИДЕЙ (по варианту Жусуп Мамай)

G. Nusubaliev

«THE BEGINNING OF FAIRY TALE» IN THE EPIC «MANAS» AND
PHILOSOPHICAL IDEAS (by Zhusup Mamai)

УДК: 398.22:101

Макалада Манас эпосунун «Жомок башы» бөлүгүндөгү байыркы кыргыздардын философиялык ойлору берилет: Сөз, Сөздүн атадан-балага, муундан-муунга өтүп, сакталып келаткан мааниси; элдин толуп-ташып, төгүлүп-чачылышы тууралуу; табият, ай-ааламдагы өзгөрүүлөр, жер-суулардын пайда болушу жана жок болушу жөнүндө; Адам ата, Обо эне, адамдын өмүрү: төрөлүү жана өлүү, жаралуу жана жок болуу процесстер жөнүндө айтылат.

Негизи сөздөр: аалам, философия, сөз, байыркы, эпос, жомок, ыйык, эркиндик, олуя.

В статье «Начало сказки» в эпосе «Манас» рассматриваются философские мысли древних кыргызов: о Слове, о смысле слов, которые передаются от отца к сыну, от поколения к поколению; о народе, об его происхождении, формировании и его исчезновении. О природе и о его экологическом изменении; Адам и Ева, об их жизни, о процессах рождение и умирание.

Ключевые слова: вселенный, философия, слова, древний, эпос, сказка, священный, свобода, предсказатель.

In the article "Beginning of the tale" in the epic "Manas" is considered the philosophical thought of the ancient Kyrgyz people: the word, the meaning of words, which are passed from father to son, from generation to generation, for the people of his origin, formation and disappearance of the nature, for its environmental disappearance of Adam and Eve, about their lives and the processes of birth and death.

Key words: universe, philosophy, word, ancient, epic, fairy tale, freedom, sacred, predictor.

«Манас» эпосеясы кыргыз элинин гана эмес, жалпы адамзаттын көнөбөс руханий байлыгы катары 2013- жылдын 4-декабрында ЮНЕСКОнун атайын чечими менен алтын тизмесине киришине Теңир-Тоонун чыгышындагы, Кытай Эл Республикасындагы кыргыздардын, залкар манасчы Жүсүп Мамай атабыздын эмгеги зор. Батышта германиялык ири фольклор таануучу окумуштуу, Бонн университетинин профессору Карл Райхл (Karl Reichl) Жүсүп атаны «Тирүү Гомер» деп атаганы бекеринен эмес чыгаар. Жүсүп Мамайдын сегизилтигинде байыркы кыргыздардын философиялык терең ойлорун, кылымдарды карыткан карт тарыхын, дүйнөгө болгон терең көз карашын даңазалайт. Манасчынын сегизилтиги - «Манас», «Семетей», «Сейтек» менен бирге «Кененим», «Сейит», «Асылбача - Бекбача», «Сомбилек», «Чигитей», башка манасчылардын үлгүлүү

башка варианттар менен катар, көркөмдүк касиети менен айырмаланып турат.

Жүсүп Мамайдын айтуусу боюнча «Манас» эпосеясынын кириш бөлүмүндө «Жомок башы» аттуу бөлүгү бар [1, 7-б.]. Акылмандык ойлордун сыйымдуулугу, гениалдуулугу жагынан бул эпосея дүйнөдө теңдешсиз чыгарма. Анткени, эпосеянын бул бөлүгүндө кыргыз элинин басып өткөн жолундагы карт тарыхынан, дүйнөгө болгон философиялык, этнографиялык, тарыхый, астрономиялык жана башка көз карашынан кабар берет. Байыркы кыргыз элибиздин көсөм, көрөгөч, баамчыл экенин көрсөтөт. Эпосеядагы каармандардын, окуялардын так да, каймана да айтыла турганын, кыргыз элибиздин эң байыркы жана кийинки доорлорундагы турмуш-тиричилигин, аң-сезимин, табият менен алакасын, дүйнөтанымын чагылдырат. «Жомок башы» – учкыйырсыз тарыхтын, эсепсиз жылдардын көркөмдөлгөн философиясы. [2, 160-б.]. «Жомок башында» «Манастын» өзүнө берилген баа-ченем бар. В.Радлов айткандай, элдин аң-сезиминде бир бүтүн чыгарма катары жашай баштаган кезде, ага болгон элдин мамилеси, көз карашы, позициясы же баа-ченеми да толук, бүткөн абалга келип, жогоркудай «Жомок башы» жаралган болуу керек деген [3]. Карл Райхл кыргыздар «Манас» сындуу чыгармаларды «жомок» деп аташканын [4], К.Юдахиндин түшүндүрмөсүндө ал «баатырдык эпоско» туура келерин белгилейт. Оозеки көркөм чыгармачылык жөнүндөгү биздин элдин түшүнүгүндө «Эпос» менен «Жомок» бир мааниде айтылат.

Э...э...э...й

Айтайын баатыр Манасты,
Анын арбактары колдосо,
Айтканым жалган болбосо [1,7-б.].

Э...э...э...й – деп, адамдын көңүлүн буруп, ааламга жар салып, «Манас» эпосеясынын доорундагы эң байыркы окуяларды уккула деп чакырык кылып жаткандай. Манасчылар манас айтардан мурун ушул чакырыкты жар салып айтмайынча «Манас» жомогун баштабай турганын билебиз. Бул «Жарыя» өзүнүн касиети менен арбап, болуп өткөн тарыхты айтып, ааламдагы астрономиялык өзгөрүүлөрүн көрсөтүп, адамзаатты, жашоо-тиричиликти баян кыла турганын билдирип жаткандай.

Улуу Манасты айтаар алдында манасчы “Э...э...э...й – деп, кандайдыр касиеттүү сезимдер менен башка бир дүйнөгө өзүн даярдап, угуп жаткандарды ошол дүйнөгө жетелеп улуу “Манас” баянын айтууга жол салабы деген ойлор келет. Бул касиетти терең изилдөө келечектин иши. **“Манас” эпопеясы кыргыз элибиздин көкүрөгүнө сактаган ыйык тумары.**

Байыркы жоокердик заманда Манас атабыздын арбагы колдо деп, “Манас!, Манас! Манас!”, ураанын чакырган, басып келген жоого ал ураан айбат берип турган. Эл башына мүшкүл кыйынчылык иш түшкөндө ыйык ата-бабаларыбыздан жардам сурап сыйынышкан. Манасчылардын үлгүлүү варианттарында көрсөтүлгөндөй, Манас эпопеясынын үч илтигинде ошондой эле Манастын урпактары Кененим, Сейит, Асылбача - Бекбача, Сомбилек, Чигитейде, Манастын арбагына сыйынып, Бакай атанын, Семетейдин, Каныкей эненин, - Кулчоронун касиети колдо деп, Манасты элдин улуу таянычы, колдоочусу катары эсептешкен. Ансыз жоокердик жолго аттануу мүмкүн эмес эле. Бул ата-бабаны ызааттоо, тегин билүү, аны сыйлоо, алардын ыйык касиетине таазим этүү дегенди билдирет. “Манастагы” эл үчүн, ата-мекен үчүн күрөштү терең чагылдырган идеология азыркы заманда да бизге жолду туура тандоого өтө зарыл экенин тана албайбыз. **“Арбак ыраазы болмоюн, тирүүнүн иши оңолбойт”** деген сөз бар элибизде. Ата-бабабыздын арбагына ар дайым таазим этип, эпопеяда айтылгандай, айтуяктан бээ союп, аксарбашылдан түлөө өткөрүп сыйынып келишкен. **“Манастын арбагы тирүү”** дешет манасчылар. Чындыгында кыргыз элин өз касиети менен колдоп, канча кылымдардан бери калкалап келет. Ыйык “Манас, азыркы турмуштагы ата салтын аркалаган улуу мурасы.

Жарымы төгүн, жарымы чын,
Жарандардын көөнү үчүн.
Жанында болгон киши жок,
Жалганы менен иши жок.

Көбү төгүн, көбү чын,
Көпчүлүктүн көөнү үчүн.
Көрүп келген киши жок,
Көбөйткөн менен иши жок [1, 7-б.].

“Жомок жок жерден жаралбайт” – дейт, С.Кайыпов, анын мазмунун эки түрдүү нукура чындык түзөт: биринчиси – мурда болуп өткөн, улуттук эстутумга түркүк болуп, аны көкөлөтүп – көрктөндүрүп, байытып көөнөрүүдөн коруп, саргарпай сактап турган накта тарыхый чындык; экинчиси болсо – келечекте сөзсүз ишке аша турган чындык деп көрсөтөт. Кыргыз жана дүйнөнүн башка элдеринин атам замандан бери айтыла келген жомокторундагы ажайып нерселер жөнүндөгү “ойдон чыгарылган кызылдай калптардын” калп эмей эле чындык экени далилденип, аларды ар бирибиз күндөлүк жана коомдук турмушубуздун бардык тармактарында сопсонун колдонуп жатпайбызбы. Илим менен технология

өнүккөн сайын жомокто айтылган калптардын калп эмей эле, кашкайган чындык экени биринин артынан бири аныкталып жатпайбы [5, 69-б]. Албетте, Мансчынын талантына, алган тажрыйбасына жараша, Улуу Манас баянын, сыйкыр кошуп фантастикалуу ар кандай көркөмдүктө айтып келишкен. *“Көбү төгүн, көбү чын”, “жарымы төгүн, жарымы чын”* деген сөздүн эки башка мааниси бар. Төгүн – бул бир жагынан калп, апыртмалуу, фантастикалык ойлордун тизмеги, деген маанини билдирсе, башка маанисин алганда **“Төгүлүп”** деген сөздү да түшүндүрөт деп окумуштуулар айтышууда. **Төгүн-, Төгүлүп** - бул Теңирден куюлушуп, төгүлүп түшкөн дешет [6] Манас өзү Теңирдин касиеттүү нурун жиберип жаралган, баатыры, ал эми, мурунку жана кийинки манасчылар жөнүндө алсак, ал адамдардын оозуна көркөм ыр саптары куюлуп, төгүлүп тураарын айтышат. Бул касиетти жокко чыгара албайбыз. Төкмө акындарды алалы, төкмөлүк тубаса талант, ага кошулуп өзү да сырткы чөйрөдөн, адамдардан уккан-билгенин алып, талантын байытышат. Азыр илим изилдеп жаткан турмуштун көп кырдуу сырлары бар. Манаста айтылган мазарлар, ырым-жырымдар, Теңирге ишенүүчүлүк, элдик табыптар, олуялар, сынчылар, чечендер, анан албетте манасчылар. Буларды көрүп, угуп, албетте Теңирден төгүлүп турган касиети бар кыргыз эли деп сыймыктанабыз. Демек, “Манас” эпосунда айтылган окуялар көрүнүштөр, негизгизинен чындык деп айта алабыз. **“Жомокто айтылгандардын баары – чындык, бүт чындык [5, 63-б] дейт, С.Кайыпов.**

“Жомок жок жерден жаралбайт” [5, 69-б].
Бул – шектенүүгө, талашып- тартышууга, жокко чыгарууга мүмкүн болбогон, калетсиз чындык. Мына азыр кыргыз журтчулугу жомок жөнүндөгү жугумдуу сөзгө, көркөм айтылган жомокко, жандуу сакталып келе жаткан ата мураска кулак түрүп, аны туура пайдалана билүүсү зарыл болгон учурду башынан өткөрүп жатат. Кептин чынына келсек адамзат турмушундагы ак менен каранын, калп менен чындын, адилеттүүлүк менен адилетсиздиктин ортосундагы каардуу таймашты ушул жомоктор сыяктуу даана, так, жөнөкөй жана көркөм, түбөлүккө кала бере турган, эскирбес, доор өткөн сайын кулдуруп өңүнө чыга бере турган булакты табуу кыйын.

“Ар бир жомок – накта улуттук мурас болуу менен бирге, жалты адамзаттык, дүйнөлүк, ааламдык да мурас [5,62-б.].

Атаңардын жомогу,
Айтпай койсок болобу?
Атадан мурас ыр болуп,
Айтып калдык ошону.
Айтып кумар жазбасак,

Ай-кабыбыз толобу?
Бабаңардын жомогу
Баштасак келер оболу [1, 7-б.].

Бул саптарды окуганда – “Тегинди бил, кыргыз”, “Ата мурасын унутпа, ыйык сакта!” деп, кыргыз элинин эсинен чыгарбай, кадам сайын, убакыт өткөн сайын эстетип, эсине салат. Кылымдарды карытып, канчалаган кан төгүлүүлөр менен элин, жерин, салтын сактап келген ата мурасын ыйык тут дейт, Манас жомогу. Байыркы заманда ар бир кыргыз өз тегин билген өз тилин, дилин, каада-салтын, маданиятын канча бир коркунучтардан сактап келишкен улуу эл болгонун эпопеядан көрүп отурабыз. Кыргыздын тукум-курут болуп, кырылып-жоголуусунан, жоюлуусунан сактаган” Улуу Манасты” укумдан-тукумга көөнөрбөс манасчыларыбыз айтып келе жатышпайбы. Манас эпопеясында: “Жакыпка, тогуз жашар Манас кадыресе эс тартып, эрезеге жетип калгандай намыстана сүйлөдү: мени бекер кайрыдың. **Коркуп жүрүп жыйган малың бир жолу чапкан жоонун олжосу да, Аманат жанга бир өлүм деп Акбалта абам туура айтат. А көрө, ата, менин тегимди толук айтып бер. Калың Кыргыз элиң алыс дейсиң, биз эмнеге тентип келгенбиз? Же бирөө бизди кууганбы, Же өзүбүз жүдөө элбизби [7,34-б]. Бала Манас өзүнүн ата тегин, кайдан кай тарапка келгенин сураганында терең философиялык ой-корум жатат. Эмне себептен көз каранды болуп, эмнеден коркобуз? – дейт. Ушуга байланыштуу, АКШнын 1928-1944-жылы президенти **Франклин Делано Рузвельт** Эркиндик жөнүндө мындай деген гениалдуу сөзүн айтып өткөн экен. Ал дүйнөдөгү адамдардын эркиндиги төмөнкүчө дейт:**

1. Сөз эркиндиги.
2. Динди тандоо ыктыярдуулугу.
3. Коркуудан арылган эркиндик.
4. Материалдык көз карандысыздыктан арылган эркиндик.
5. (Өз өлкөлөрүндө гана эмес, бүткүл дүйнөдө эркин жүрүү, эркин тандоо). Демек, дүйнөдөгү адамдардын эркиндигинин эң негизгиси, коркуудан арылган эркиндик – бул адамзаттын чоң эркиндиги. Манас эпопеясында “**коркуп жүрүп жыйган малың бир жолу чапкан жоонун олжосу**”, – деп бала Манастын атасына айтканы – **эң биринчиден, коркуудан арылып, эркиндикке жетүүнү үйрөткөн. Ата-тегин** уккан Манас, чачылган элдин башын бириктирип, эли-жерин душмандардан бошотуп, улуу мамлекет курууну, Кыргыз улутун сактап калууну, көздөгөнү- эпопеянын негизги өзөгү, негизги идеясы экенин билебиз. “Манас” эпопеясынын, Жусуп Мамайдын варианты боюнча жазылган сегизилтигинде, дүйнө жүзүнө кыргыздын өзгөчө талантын, касиетин көрсөтөт. “Кыргыз” тектүү уюткулуу эл болгонун билдирет. Жомок башында жана да “Сөз” бермети тууралуу баяндайт:

*Бабабыздан калган кеп,
Баарын жеңген балбан кеп.
Баары жоктон улуу кеп,
Асманда күндөн нурдуу кеп.
Асманда булут шайкан сөз.
Белес-белден бороондоп,
Беши дургуп өткөн сөз [1, 7-б.].*

*Уламадан уккан сөз,
Узуту өнүп чыккан сөз;
Чечендерди черткен сөз,
Бечелдерди чеккен сөз. [8,51,53-б].
Кайнап ичке толгон сөз
Как жүрөккө конгон сөз
Кайнап ичке толгон сөз. [9,14-б].*

Сөз – дүйнөдөгү ыйык китептерде, мисалы, Библияда мындай деп айтылат эмеспи:

“Эң башында Сөз болгон, Сөз Кудайда болгон жана Сөз Кудай болгон”.

Бардыгы ал аркылуу баишталган, эмне баишталса да, ансыз баишталган эмес [10, 1037-б]. Жүйүт падышалары Узиянын тушунда, Жотамдын, Ахаздын, Хискиянын тушунда жана Ысрайыл падышасы Жааштын уулу Жаробамдын тушунда Бейринин уулу Ошуяга **айтылган Теңирдин сөзү [10, 871-б].**

Алмустактан бери, аалам, адам жаралып, аны менен кошо сөз болгон деп ыйык китептерде айтылса, ал эми сөзгө чейин эмне болгон? **Сөзгө чейин аян жана ишаарат болгон** – деп байыркы кыргыз элибиз маалымат берет. Аян кайып-арбактар аркылуу, түшүндө берилсе, ишаарат өңүндө жаңсап, маалымат берип турган. **Негизинен манасчылардын “Түш көрүү”, “аян алуусу” – бул ааламдагы кайталангыс уникалдуу кубулуш.** [11, 9-б]. Бул керемет касиет аркылуу миндеген жылдар мурун болуп өткөн окуяларды манасчылар оозеки кабарлап, ал доордогу бүтүндөй жашоону айтып берип жатпайбы. Адамдар сүйлөгөн сөзү аркылуу дүйнөдөгү жан-жаныбарлардан айрымаланып турат. Алмустактан бери адам жаралганы кошо жашап келе жаткан сөз, канча доор алмашса да, белес белден өтүп, ашуу ашып, шамал менен тең жарышып, көктө сызып, сууда сүзүп, нечен-нечен кыйынчылыктарга күбө болуп келет. “Манас” эпопеяда “сөз” эскирбестен бүгүнкү күнгө чейин жаңы боюнча келди. “Сөз” кудурети бизге мончоктой тизилип, керемет, кооздугу менен атадан-балага оозеки мурас болуп айтылып, өзүбүздүн тарыхыбызды билдирип, байыркы элибиздин көөнөрбөс руханий улуу мурасын тирүү жеткирди. Сөз өзүнүн улуу касиети менен адамды жоодон да, доодон куткарат. **Акылман кыргыз элибиз өздөн мурда сөздү баалаган. “Баба Сөзү – улуу сөз”, “Ата-бабанын аманатын туталык”, – дешкен элибизде. Байыртадан элибиздин салтында сөздөн күчтүү, сөздөн ыйык курал болгон эмес. Сөзгө баа жетпейт, ал өтө кымбат [12, 4-б]** “Сөз кадырын бил!”, дейт кыргыз. Баарынан да **“СӨЗ- улук!” “Ата сөзү ыйык!”** “Манас” эпопеясында, баатырдык доордо ар кандай согуштарда эки элдин ортосунда элчилер болуп, аларга сөзгө чечен, сөз баккан, сөз кадырын билген адамдар тандалган. Кырдаалга жараша, так, туура, акылдуулук менен айтылган **Сөз** гана ишти оң жагына чече билген. Тескерисинче, ар кандай туура эмес, терс амал менен айтылган сөз ишти, алтургай бүтүндөй дүйнөнү бүлүндүргөн. “Өтүрүк сөз – өлгөн сөз, жалган айткан жаман сөз [13, 165-б] деп, байыркы кыргызда балдарын эч убакта жалган

айтпаганга, чынчылдыкка үйрөтүшкөн. Акылга бай, чындыкты сүйлөгөн адам гана көпчүлүктүн чордонунда болуп, кадыр-баркка ээ болгон.

Жүсүп Баласагындын “Куттуу билим” чыгармасында да **“сөз”** кудуретин айтат:

Адамзат Ата сөзүн мурас тутат,
Ал байлык көр оокатты жүз эсе утат.
Сөз асылын, пайдасын калдым билип
“Сөз” чыкпаган жерлерде – билим өлүк.”
Туура сөздөн чексиз пайда табаарсың,
Жалган сөздөн каргыш-сөгүш аларсың.
Туура сөздү- сүйлөй билгин тартынбай,
Кыйшык, калптан-качкын, өчүң касындай.
“Сөз” маанисин... билбейбиз:
Онун ойлоп, бирин гана сүйлөйбүз
[14, 114, 115, 116-бб.].

Фирдоуси жазган “Шах-наме” дастанында, сөз жөнүндө мындай айтылат:

Ай менен түн ичинде асман жарык.
Эски сөз эң бир туура калгын алып.
Өзүм да сенден күткөм ушундай сөз.
Жакшы сөз, жакшы санаа жоголбойт эч [15, 79-б.].

Эски сөздү алып кал, ата-бабанын акыл-насаатына кулак сал деп жатат. Сөздүн кадырын бил, сөздү сыйла, жакшы сүйлө, жаман айтпа, сөз бириктирет, сөз сыйлайт, сыйлабасаң сөз сени сындырат, чоркок кылат, сөзүң өтүмдүү болсо, иш жүрөт, эл сыйлайт. “Жомок башында” дагы: ааламдын, анын бир үлүшү болгон Жердин жаралышын, жана бир убакта кыйрап жок болоорун, жер үстүндө жашаган адамзаттын өмүрүн, жашоого убактылуу келээрин, алардын ой-максатын, келечегин, тагдырын, дүйнөгө болгон философиялык көз карашын Жүсүп ата кыргыздын касиеттүү, баа жеткис, терең сырдуу, керемет сөздөрү менен баяндайт.

Адам ата, Аба эне, (Обо)

Андан бери карата,
Алда нечен эл өттү.

Түрк элдеринин түпкү дүйнө таанымы боюнча, “үстүндө – көк Теңири, астында – кара (күрөң) Жер жаралганда(бүткөндө), ортосунда – киши уулу (адам) жаралган” (16, 62-б). Арий мифиндеги биринчи адам – Ману да Асман менен Жер кудайларынан жаралса, кыргыздарда “Асман-ата, Жер-эне” деп айтылып, илимпоздордун эмгектеринде, Манас байыркы арий мифиндеги Манустун (Ману) өзү деп айтып жатышат. Чындыгында “биринчи адам” – Манунун жаралышы Манастын жаралышы жөнүндөгү маалыматка окшош деген ойду айтат [17, 69-б].

Атанын касиети – от,

Апанын касиети – суу деген улуу түшүнүк кыргызда болгонун менин таятам айтаар эле деп билдирет тарыхчы **Байас Турал**.

Байыркы кыргыздар *“Атаны оттой күйгөн, апаны суудай өмүр берген касиетке”* теңешкен. Демек, адамзаты аалам менен тең жаралып, өзүнүн касиети, күчү менен аалам сырларына байланышкан.

Адам ата – Асман, от, Күн.

Аба (Обо) эне, апа – Жер, суу деп билишкен.

Адам ата – Асман, Күн өзүнүн ааламга тийгизген жарыгын, жылуулук касиетин, ал эми Аба (Обо) эне же апага – Жер бетине өз нурун жиберип, жерге жашоо берип, суудай өмүр берген касиетке теңешкен.

Асмандан берилген Нурдан адам жаралып, кудурети күчтүү Теңирдин буйругу менен кыргыз элине Манас уулун жибергенин байыркы кыргыздар терең көз карашта кабарлайт Эпопеяда кыргыздар Отту – ыйык тутуп, сууну булгабай сыйлаган экен.

“Теңир уулу – Манас” деп бекеринен айтылбаса керек. *“Асман менен Жериңдин тирөөсүнөн бүткөндөй, Айың менен Күнүңдүн бир өзүнөн бүткөндөй” деп айтылат эмеспи Манаста.* Касиеттүү Манасты, күндүн же оттун күчтүү энергиясына, Жердей, суудай касиетке бөлөнгөн Манас деп билдирет байыркы кыргыздар.

Аалам адамзатты курчап турган чексиз кең дүйнө. Жер, Күн, планеталар, миңдеген астероиддер, кометалар ааламды түзөт. Кайсы бир убакта кандайдыр бир эбегейсиз чоң жарылуу болуп, талкаланып, кайра ошол жарылуудан кийин жер пайда болгон, Жер үстүндө нечен жолу адамзат болуп, жерди бир убакта суу каптап, жылуулук алсырап, суу музга айланып, адамзат жок болуп кеткен да, кийин кайра жаралган дешет окумуштуулар. **“Жаралуу-өсүп-өнүгүү-кыйроо”** же болбосо **“Төрөлүү -жашоо-өлүү”** кайталанып турган процесс. “Манас” эпопеясында бул процесс дана айтылган. Турмуш суудан башталат“ деп, окумуштуулар изилдегендей, балким мындай турмуш көп жолу кайталангандыр. Азыркы изилденип жаткан илимде, Жердин өмүрү 4 миллиард жылдай созулуп, анан баары кыйрап жок болот деп окумуштуулар болжолгон болсо, ал эми бул ой байыркы кыргыздардын «Манас» эпопеясындагы **«туулмак бар, өлмөк бар... [13, 116-б], «бүгүн көргөн эртең жок...» [18, 22-б]** деген философиялык макалында айтылган. **“Туулмак – буйрук” дейт, Ч. Өмүралиев [19].** Адам баласы бул жашоого келсе, дүйнөдө өз ордун таап, жамандыр, жакшыдыр өмүр сүрүп, жашаган болсо, анда ал кийинки өсүп келе жаткан урпактарга орун берип, кайра артка кетүүгө (өлүмгө) карай жол бар. Бардык нерсенин башы да, аягы да бар. Кудайдын буйругу менен төрөлсө, ал сөзсүз буйрук менен өлүмгө барат. Бул ааламдын дайым башталып, кайра кыйрап турганын, жаратылыш закон ченемдүүлүктөрү манасчы кабарлайт:

Ошондон бери карата,
Тоо упурап жер болду,
Зоо упурап чөл болду,
Тоо упурап жер болду,
Зоо упурап чөл болду,
Жер жырттылып сай болду.
Сай кубулуп саз болду [1,7-б].

Манас” эпопеяда айтылган окуялардын мезгили, убакыты миңдеген жылдарды кучагына алып, миңдеген жылдар мурун болгон чындык, мүмкүн адамзаты качан пайда болсо, Улуу “Манас” эпопеясы да жаралган болуу керек, А балким ал кайсы бир доордогу цивилизациянын гүлдөп, бүрдөп турган кезинде болсо керек” деген ойлор келет. Азыркы илим изилдөөчүлөр “Манас” эпопея жоокердик доорго туура келет деген ойду айтышат. Аалам алмашып, эбегейсиз кыйроолордон дүйнө өзгөргөн. Чексиз ааламдагы кыйроонун ар түрдүү себептери бар. Кыйроо жалаң гана жаныбарлар, айбанат же адам баласы эмес, мухитте сууда, жердин түбүндөгү жаныбарларга да тиешелүү, жансызга да тиешелүү. Мисалы, таш, алтын-күмүш, жансыз нерселердин баары. Булар да кыйрайт, бирок жок болбойт. Ааламдын бир бөлүгү болгон Жердеги жашоо бир убакта пайда болуп, гүлдөп-бүрдөп, эң бир жогорку цивилизацияга жетип, кайра талкаланып, убөлөнүп, кыйрап жоголоорун дүйнөдөгү илимпоздор иликтеп жатышса, байыркы кыргыз элинин көрөгөч, көсөмдүгү, олуялуулугу, ошол өзү жашаган доордо эле айтылганы, аны оозеки укумдан-тукумга, андан бизге чейин жеткени жогорудагы “Жомок башы” бөлүгүндө тастыктап турат. Кыйроо ар кандай себептердин натыйжасында болот деп айтышат: согуштун натыйжасында, (өзгөчө ядролук алааматтын дүйнөдөгү тынымсыз болгон согуштар) кыйроо; экологиялык ар кандай себептерден (жер титирөөлөр, кыян, суу каптоо, ж.б. жаратылыштын ар кандай кырсыктарынан); сырткы күчтөрдүн себебинен, (мисалы: 2028-жылы камета жерге жакындап келе жатат, ал жер менен кагылышышы мүмкүн) дешет.

- Жер менен Күн кагылышканда, жер күндүн үстүнө түшөт да, чагылып куюнга окшоп, майда күкүмдөргө айланып, анан алар кайра планетага айланат деген ойду айтышат окумуштуулар). Гравитациялык күчтүн себебинин (тартылуу, түртүлүү) кыйроо.

Тоо бузулуп, коо болду.
Коо бузулуп зоо болду [1,7-6].
Аты калып өзү жок,
Ар кандай элдер жоголду.
Жүз жылда болуп жер жаңы
Элүү жылда эл жаңы, [1, 8]

“Биздин доорго чейинки он миң жылдыктарда”, балким андан да мурун кыргыз согуштар болуп турган. Далай өлкөлөр талкаланган, көптөгөн элдер аты да, заты да калбай дайынсыз жок болгон. “Биздин планетабызда турмуш көп жолу пайда болуп, көп жолу өчкөн”, дейт **А. Белов** [20, с 6]. Дүйнөдөгү алааматтар, согуштар, канчалаган элдерди тукум курут кылып, канчалаган элдердин атын өзгөртүп, канчалаган шаарлар, аралдар суу алдына чөгүп жок болду. “Биздин турган жерибиз далай-далай түрүнөн бузулган. Табияттын козголуу мыйзамы боюнча тоо-талаага, чөл-көлгө, шаар-чалдыбарга, (зилзала аркылуу) айланган, канчалык гүлдөгөн, маданиятуу толгон шаарлар жоонун зордугу менен

ойрон болуп, жер менен жексен болгон: не түрлүү дүйнөнү жайпаган эл жок болуп кетип, же башка бир түрүү элдин кол алдына карап калып, өз наам атагын, расим үрп-адатын жоготкон. Күн чыгыш, күн батышты чайкап, асман-жерди кызыл канга боегон кан ичер элдердин бул кезекте кымындай белгиси тукуму калбаган”, деген **Б.Солтоноев** [21, 4-б.]. Эпопеяда “Манас” баяны канчалаган жылдарды карытып келгени, ушул күнгө чейин маанисин жоготпой, кемибей, жашап келгенин эскертет.

Үбөлүктүү жашап калган адам болбойт, түбөлүктүү эч нерсе жок. Байыркы грек философу **Демокрит** дайыма пайда болуп жана кайрадан өлүп жок болуп турган көптөгөн дүйнөлөрдүн бар экендигине ишенген. Ал Левкипптин жолун жолдоп, ага чейинки философтор айтышкандай: *эч нерсе жоктон бар болбойт жана себепсиз эч нерсе пайда да болбойт деп эсептеген* [22].

Кыргыз акындары, ойчул адамдары Женижоктун, Калыгулдун чыгармаларындагы дүйнөгө болгон философиялык көз караштарына көңүл бурсак:

– Асман, Ай, жылдыз бүткөндө,
Улангансын, дүнүйө.
Жер титиреп бүткөндө,
Куралгансын, дүнүйө.
Он сегиз миң ааламды
Бир жараттың дүнүйө [23, 192-б.].
(Женижок. “Дүнүйө”).
Тоо токол болоор,
Талаа токой болоор.
Тегиз жерден тегирмен чыгаар.
Тексиз жерден бий чыгаар,
Айылын жоодой аңдыган жыйын чыгаар,
Атасынан балсы кыйын чыгаар.
Этеги жок чапан чыгаар.
Эң кийинки баласы тапан чыгаар [23, 17-б.].
(Калыгулдун сөзү)

Женижок “Дүнүйө” деген ыры менен бүтүндөй жашоону камтып көрсөтүп, адамзатты курчап турган дүйнөнүн, ааламдын жаралышы жөнүндө билдирсе, Калыгулдун ырынан алдыдагы, али келе элек келечектен, көптөгөн жылдардан кийинки жашоодон кабар берип, алдын-ала айтканы таң калдырат. Эпопеяда кыргыз элинин аалам жөнүндөгү философиялык ой-корумдары, дүйнөтаанымы байыркы көчмөн кыргыз элибиздин олуя эл экенинен кабар берет. Жер, Жердеги жашоо, андан башка дүйнөлөрдүн “Манас” эпопеясында айтылган “Алтымыш миң ааламдан”, “Жети кабат кара жер”, ааламдын тутумунда турган бөлүктөр Күн, Ай, галлактика, Асман (Көк), жөнүндө астрономиялык сезим, билгичтиги көрүнүп турат. Касиеттүү адамдар жер бетин *миңдеген жылдардан кийин топон суу каптап, доор алмашаарын, аалам өзгөрөөрүн, акыр заман кыямат-кайымдын болоорун да көсөмдүк менен* айтып келишкен. Эпопеяда “*төгүн жалган дүйнөгө өлбөй тирүү ким калат*” [24, 74-б.] “Акыр заман жур-

туна, айтууга жакшы кеп калат” [24, 75-б.] деп айтылат.

“Кечээ Нук байгамбар тушунда, Топон суу жүргөн ушунда [24, 82-б.], “Бузулбай турган жер ошол. Доор – кыямат болгуча” [25, 89-б.] деп айтылат эпопеяда. Ал эми, белгилүү акын Арстанбек Буйлаш уулунун “Акыр заман” ырында:

Азиздер айтып келиптир,
Акыр заман болжолун.
Акыр заман адамы,
Бакыл болот деп айткан,
Эгини өнүп,чөп чыкпай,
Такыр болот деп айткан.
Андан кийин замана,
Акыр болот деп айткан [23, 30-б.].

Бул ыр саптарында замандын башы да, аягы да болоору жөнүндө философиялык оюн билдирет. Акыр заман ислам дининин тастыктоосунда бул - дүйнөнүн, жашоонун, тирүүлүктүн аяктап баратышы. **Акыр заман** - кыямат кайымга (доор-кыяматка) чейинки оор, бузулган доор мезгили катары түшүндүрүлөт.

Кыямат-кайым - (Доор-кыямат) бул – алаамат, жердин асты-үстүн болуп, жашоонун бүтүшү, тиричиликтин токтошу. [25, 405-б.] Бул башкача айтканда Жердин жашоосунун жок болушу. Бул дүйнөлүк ыйык китептерде жазылган. мисалы, **Бийик Куранда: “Аныгында, Кыямат күндүн кэлээрине эч шек жок. Бирок, адамдардын көбү буза ишенбейт. (Бйман келтиришпейт)** [26, 47-б.] деп айтылат. Бул жагынан алганда ааламдын жаралышында кайра жашоонун аягы, жок болушу шексиз экенин билдирет. Акыр заман менен кыйамат кайым маанисин алмаштырып да айтышат. Ааламдын бир бөлүгү болгон Жердеги жашоо бир убакта пайда болуп, гүлдөп-бүрдөп, эң бир жогорку цивилизацияга жетип, кайра талкаланып, убөлөнүп, кыйрап жоголоорун дүйнөдөгү илимпоздор иликтеп жатышса, байыркы кыргыз элинин көрөгөч, көсөмдүгүн, олуялуулугун, ошол өзү жашаган доордо эле айтканы, аны оозеки укумдан-тукумга, андан бизге чейин жеткенин “Манас” эпопеясы далилдеп турат.

Жогоруда айтылгандай, **“Жомок башы” - Манас дүйнөсүнө кирүүгө жол салган, “Манасты”, анын урпактарынын элдик баатырдыгын даңазалаган, кыргыздын касиетин тааныштырган, байыркы көчмөн кыргыз маданиятын, тарыхын, астрономиялык философиялык көз карашын билдирген ата мурас- маалыматы, дүйнөдө теңдешсиз чыгармасы.** Жыйынтыгында, ”Манас” эпопеясынын үлгүлүү варианттарында Байыркы кыргыз эли ар бир ааламдагы кыймылды астрономиялык терең көз караш менен аалам сырларын көрө билген,

төгөрөктүн төрт бурчун туя билген, купуя сырды чече билген көрөгөч, көсөм, кеменгер, алдын ала айтуучу олуя билимдүү, көп тил билген айбанаттардын, өсүмдүктөрдүн да тилин билген, улуу философ болгон. Касиет даарыган, кут жылгоологон, керемет жерди мекендеген кадырман эл болгон демекчибиз.

Адабияттар:

1. Манас: Ж.Мамайдын варианты боюнча. - Б.: “Нур-Ас”, 2014. - 752-б.
2. Абакиров К оолубас дайралар шоокуму: “Манас” эпосу жана кыргыз фольклору тууралуу макалалар. - Б., 2013. - 208-б.
3. Радлов В.В. Предисловие. – Китепте: Энциклопедический феномен эпоса “Манас”. СБ, статей. Сост: С.Алиев и др. - Б., 1995.
4. Райхл Карл. Тюркских эпос: традиции, формы, поэтическая структура. Пер. с. англ. - М., 2008.
5. Кайыпов С. “Жок жерден жомок жаралбайт” - Б.: Бийик, 2011. - 184-б.
6. Мүлкүбатов Т. “Кыргызстан маданияты” журналынын материалынан.
7. Ашым Жакыпбек. Теңири Манас. - Б.: “Кыргызстан”, 1995. - 560-б.
8. “Манас” 1- том. - Б.: “Кыргыз китеп борбору”, 2014. - 370-б.
9. “Манас”: Кыргыздардын баатырдык эпосу. - Б.: “Бийиктик”, 2011. - 240-б.
10. Библия. Кудайдын сөзү. “Үмүт нуру”2004. 1037 б.
11. Манастын ашы: Баатырдык эпос. Т.Бакчиевдин варианты б-ча. - Б.: “Турар”, 2011. - 278-б.
12. Тажиева Г., Курманбеова А. Кыргыз макал, лакап жана учкул сөз турмөктөрү. - Б.: “Бийиктик”, 2004. 4-б.
13. “Манас” Эпос. Сагынбай Орозбак уулунун варианты боюнча. - 1- китеп. - 165-б.
14. Жусуп Баласагын. “Куттуу билим” түрк тилинен которгон Т.Козубеков. - 1993.
15. Фирдоуси. Шах-наме” Которгон Р.Шүкүрбеков. Фрунзе, 1958.
16. Орхон-Енисей текстери “Илим” басмасы. - Фрунзе 1982. - 62-б.
17. Байас Турал. Улуттук кайра жаралуу программасынын негиздери. - Бишкек, 2013.
18. Манас: С.Каралаевдин варианты б-ча. - Б.: “Турар” 2010. - 1008-б.
19. Чоюн Өмүралы уулу. Теңирчилик. “Крон” 1994. 158-б.
20. Белов А.И. Легенды о Ману первые люди земле. - М.: Амрита, 2012. - 224 с.
21. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. 11-китеп. - Б.: 1993.
22. Блиников Л.Б. Философтордун кыскача сөздүгү. - Б.: 1997.
23. Кыргыз адабиятынын онтологиясы. Акындар поэзиясы. 3-том. 192-б.
24. “Манас” Эпос. Сагынбай Орозбак уулунун варианты боюнча.- 3- китеп. -165-б.
25. Манас: С.Каралаевдин варианты б-ча. 1-китеп. - Б.: Кыргызстан, 1995.
26. Бйык Куран. 24-бөлүм. 47-б.

Рецензент: к.филос.н. Каниметов Э.Ж.